

قرائت خط خرده‌سفال کتیبه‌دار تپه هگمتانه

رسول بشاش کنزق*

عضو هیئت علمی پژوهشکده زبان‌شناسی، کتیبه و متون پژوهشگاه میراث فرهنگی

(از ص ۱ تا ۹)

تاریخ دریافت: ۹۲/۰۳/۲۷، تاریخ پذیرش: ۹۲/۰۴/۱۷

چکیده

اصطلاح خط فارسی میانه یا پهلوی ساسانی و پارسیک، چه از نوع کتیبه‌ای و چه کتابی آن، برای همه محققین خط و زبان، به خصوص محققین خط و زبانشناسی تاریخی و همچنین باستان‌شناسی و تاریخ، آشنا است. لیکن یک مورد از انواع خط پهلوی، خطی است معروف به خط پهلوی شکسته، که در زمان خودش خطی بسیار روان و راحت برای کاتبان، اما بسیار دشوار و ثقیل برای محققین و خط‌شناسانی که اکنون اقدام به خوانش آن می‌کنند. این نوع خط بر روی دو دسته مجموعه‌آثار مربوط به اواخر دوره ساسانی تا اوایل دوران اسلامی (قرون ۷ تا ۹ میلادی) به دست می‌آید؛ دسته اول پاپیروس و پوست‌نوشته‌های مربوط به زمان تصرف مصر، توسط خسرو پرویز (۶۲۸-۵۹۱ میلادی) است که در الفنتاین مصر به دست آمده است و در حدود سال ۱۹۳۸ توسط هنسین (O.Hanson) خوانده شده است. دسته دوم سفال‌نوشته‌هایی است که به نام خرده‌سفال‌های نوشته‌دار یا اُستراکا (Ostraca) معروف است و به طور معمول در بررسی‌ها و حفاری‌های محوطه‌های باستانی به دست می‌آید. معروف‌ترین این خرده‌سفال‌نوشته‌ها، خرده‌سفال‌نوشته‌های چال‌طرخان عشق‌آباد نزدیک ری است که در سال‌های ۱۹۳۴-۱۹۳۶ توسط اریک اشمیت و جرج میله، به دست آمد و در کتاب گچبری‌های چال‌طرخان عشق‌آباد نزدیک ری، توسط دבורا تامپسون (Deborah Thompse) انتشار یافت، و همچنین سفال‌نوشته‌های اطراف ورامین که در سال ۱۹۲۶ توسط هرتسفلد (Herzfeld) به دست آمد و بدون خوانش در مجموعه (C.I.I.Vol.IV,V) معرفی شد. بیشتر این خرده‌سفال‌ها هم در سال ۱۹۹۲ توسط وبر (D.Weber) خوانده و منتشر شد. خرده‌سفال‌های تپه میل ورامین، قصر ابونصر شیراز و همچنین، خرده‌سفال کتیبه‌دار تپه هگمتانه، که در سال ۱۳۶۳ طی کاوش‌های باستان‌شناسی از این تپه به دست آمده است، از همین نوع هستند.

واژه‌های کلیدی: تپه هگمتانه، خرده‌سفال نوشته‌دار، اُستراکا "Ostraca"، خط شکسته پهلوی، زبان پهلوی

* نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول مقاله: r_bashash@yahoo.com

مقدمه

طی دوّمین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی سال ۱۳۶۳ تپه هگمتانه به سرپرستی دکتر محمد رحیم صراف، در ضلع جنوبی ترانشه AP44 و در عمق حدود ۳ متری آن تکه‌سفال نوشته‌داری (Ostracon) به رنگ نخودی به دست آمد (عکس شماره ۱). تکه‌سفال مزبور را از این پس در این نوشتار به نام "خرده‌سفال کتیبه‌دار هگمتانه" نامیده و همراه با قرائت ۳ عدد از خرده‌سفال‌های کتیبه‌دار چال‌طرخان ری که در سال‌های ۱۹۳۴ - ۱۹۳۶ توسط هیئت باستان‌شناسی ری به سرپرستی اریک اش‌میت (Erich Schmidt) و همراهی جرج میله (Goerge C.Miles) به دست آمده است، به شرح زیر مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهیم:

۱- سابقه تاریخی تکه‌سفال‌های کتیبه‌دار پهلوی

۲- مروری بر خرده‌سفال‌های کتیبه‌دار اطراف ورامین و چال‌طرخان ری بنا بر شباهت و همگونی با

خرده‌سفال تپه هگمتانه

۳- مقایسه و نتیجه‌گیری

۱- سابقه تاریخی خرده‌سفال‌های پهلوی

قدیمی‌ترین سفال‌های کتیبه‌دار پهلوی که تاکنون به دست آمده است مربوط به دژ "مهرداد کرد" واقع در جنوب شرقی شهر نساء پایتخت اوّلین پادشاهان اشکانی می‌باشد. میسن (Masson) نخستین باستان‌شناسی بوده که به این سفال‌ها یعنی خرده‌سفال‌های نساء (Nisa Ostraca) دست یافته است (ارانسکی ۱۳۵۸: ۱۹۳). خرده‌سفال‌های شهر نساء به خط پهلوی اشکانی برگرفته از خط آرامی و زبان پارسی یا پهلوی اشکانی است. این خرده‌سفال‌ها بنا بر طبقه‌بندی به حسب نام منطقه‌ای که شراب یا سرکه از آنجا آورده شده است و یا موضوعات دیگر از جمله کنارگاردن شراب مخصوص فرمانروایان، قلاع مختلف، انبار شراب سلطنتی و غیره در ۲۱ گروه مشخص شده‌اند. برای نمونه یک مورد با حرف‌نوسی و ترجمه در زیر آورده می‌شود (Diakonoff, I.M., Livshits V. A. 1957).

48(953)78B.C

1-(B)HWT' ZNH MN KRM' 'wzbry ZY B'rtbnwkn.

2-LYD PHT' Hm(HMR' mry) xx.

3-HN'Lt 'L ŠNT IC XX XX XX (1)

4-HYTY wrššk mdwbr ZY MN('pdny)

۱- در این خمره از تاکستان اوزبری (uzbari) در ارته بانوکان

۲- توسط والی ۲۰ مَر شراب

۳- تحویل داده شد برای سال ۱۶۱

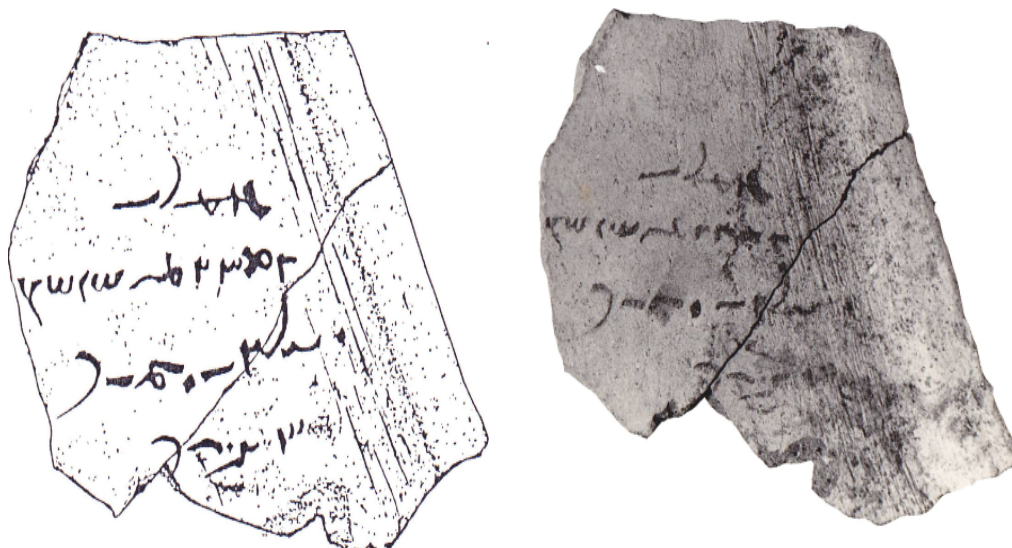
۴- آورد و رچیچک شراب‌گیر از (آپدن)

(Mackenzie, 1971:87)، و بهار هم چون فرای K'N' حرف‌نویسی کرده و آوانویسی آن را varag می‌آورد که آوانویسی بهار بدون تشدید "ر" صحیح‌تر است (بهار، ۱۳۴۵: ۳۲۹، ۲۴۶).

۱- قرائت خرده‌سفال تپه هگمتانه

تا چند سال قبل یعنی زمان به‌دست‌آمدن همین خرده‌سفال (۱۳۶۳) قرائت روشن و واضحی برای مجموعه خرده‌سفال‌های به‌دست آمده از این نوع، به‌جز اظهارنظرهای اشاره شده فوق، آن هم به صورت آزمون و خطا، کار دیگری صورت نگرفته و ارائه نشده بود. لذا آنچه در این مقاله در شرح و تفصیل قرائت این کتیبه آمده است سعی شده است با اندکی تغییر، به‌خاطر رعایت سابقه و زمان پژوهش، مطابق با منابع و مآخذ موجود در آن زمان باشد که به‌صورت گزارش در سال ۱۳۶۴ به سرپرست هیئات کاوش جناب آقای دکتر محمدرحیم صراف برای درج در مجموعه گزارشات دومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی هگمتانه ارائه شده است. بدیهی است که خرده‌سفال‌های نوشته‌دار به‌دست‌آمده از حفاری‌های سال‌های اخیر مثل خرده‌سفال‌های تپه میل ورامین (بشاش کنزق. رسول ۱۳۸۳: ۸۹-۹۴) یا خرده‌سفال‌های مشابه دیگری که در آینده به‌دست خواهد آمد با ارجاع به منابع و مآخذ جدیدتری از جمله کتاب مرجع مربوط به وبر (Weber. 1992) آسان‌تر خواهد بود.

عکس و طرح خرده‌سفال کتیبه‌دار هگمتانه

(عکس شماره ۱)

1-MN ML'
 2-YWM 'whrmzd' 7/8
 3-'lt/'lcn 20 W HMR' 10
 4-H^g GBR' 10

1-az šāhīgān
 2-rōz Ohrmazd 7/8
 3-ārd/arzan 20 ud may 10
 4-gandum...mard 10

ترجمه کتیبه:

- ۱- از شایگان / مخزن کالا
- ۲- روز هرمزد ۷ یا ۸ ...
- ۳- آرد/ ارزن ۲۰ و شراب ۱۰ ...
- ۴- گندم... مرد ۱۰ ...

در خصوص قرائت خردهسفال‌های مشابه به دست آمده از چال‌طرخان نزدیک ری و نیز خردهسفال‌های اطراف ورامین، شوش، نیشابور و قصر ابونصر شیراز که همگی به شیوه خط شکسته پهلوی هستند، گذشته از چند موردی که توسط فرای به‌طور آزمون و خطا حرف نویسی و پیشنهاد شده است، پیشتر به‌جز ارائه نظر کلی توسط تنی چند از محققان ذریبط از جمله هرتسفلد و دومناش ظاهراً به دلیل مشکل بودن قرائت، تحقیق و بررسی نتیجه‌بخشی روی آن‌ها صورت نگرفته است (Frye 1973:107). لذا نگارنده در این فرصت پیش آمده به حسب قرابت و نزدیکی بسیار زیاد خط کتیبه هگمتانه با خطوط تکه‌سفال‌های نام‌برده فوق یک بررسی مقایسه‌ای روی آن‌ها انجام داده است.

سطر اول: این سطر از یک کلمه به شکل تشکیل شده است. این واژه در ابتدا هزوارش واژه "می" یعنی 'HMR' فرض گردید و آن به دلیل شکل حرف یعنی H هزوارشی این واژه بود که در خردهسفال‌های نوشته‌دار نسا به همین شکل می‌آید. ولی در ادامه با مراجعه به سابقه نگارشی این واژه، این صورت نگارشی برای هزوارش "می" دیده نشد بلکه در همه جا صورت‌های و برای این واژه نوشته می‌شود. به همین دلیل و نیز به خاطر نبود عدد مقدار می بعد از این کلمه بهتر دیده شد در قرائت آن تجدیدنظر شود. لذا در بررسی‌های بعد، به دو شیوه دیگر برای قرائت آن متصل شدیم. نخست اینکه این واژه را می‌شود پیرو نظر ابلینگ (Ebling) ' [H]ML' که هزوارش واژه پهلوی یعنی "شایگان" و "گنج شاهی" است و در آرامی به صورت ' ML' بدون حرف H به معنای "کالا" و "مال‌التجاره" و "مخزن" است بخوانیم (مشکور، ۱۳۴۶: ۱۴۲) و یا اینکه شکل را هزوارش حرف اضافه MN

"از" بخوانیم و واژه بعد یعنی **𐭠𐭣𐭥** را به استناد واژه فوق به همان معنی کالا و مال‌التجاره و مخزن بخوانیم.

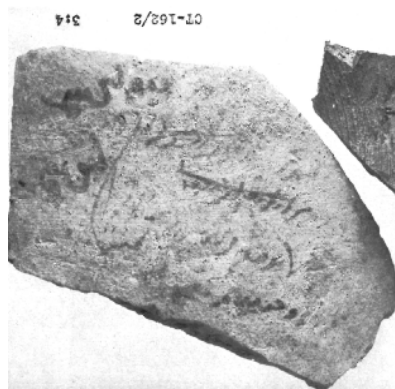
سطر دوم: شکل واژه پهلوی **𐭠𐭣𐭥** که در اغلب خرده‌سفال‌های اطراف ورامین در ابتدای هر کتیبه می‌آید و در این کتیبه نیز نخستین کلمه سطر دوم را تشکیل می‌دهد، به احتمال زیاد نمی‌تواند واژه دیگری جز هزوارش واژه YWM به معنی "روز" rōz باشد. همان‌گونه که اشاره شد در چند مورد از جمله خرده‌سفال‌های شماره ۱۲، ۴۵، ۱۱۰، ۱۲۶، ۱۳۴ اطراف ورامین (j.de Menasce Ibid. Pl,i,ii,v) و یک یا دو مورد در خرده‌سفال‌های چال‌طرخان عیناً کلمات **𐭠𐭣𐭥** و **𐭠𐭣𐭥** که شیوه نوشتاری شکسته کلمه **𐭠𐭣𐭥** یعنی "amurdād" امرداد است بلافاصله پس از واژه **𐭠𐭣𐭥** "rōz" یعنی "روز" آمده است (Thompson, Ibid. (Fig1) CT-97, PLXXX, (Fig.1) CT-135/5, PLXXXI, روزهای دیگر از جمله **𐭠𐭣𐭥** "Mihr" "مهر" که به شکل **𐭠𐭣𐭥** در شماره‌های ۱۸، ۱۱۸ و غیره، و واژه **𐭠𐭣𐭥** "rām" به صورت **𐭠𐭣𐭥** یا **𐭠𐭣𐭥** در شماره‌های ۱۳، ۴۱، ۱۳۶ و نیز "māh" یا "مارسپند" به صورت‌های **𐭠𐭣𐭥** یا **𐭠𐭣𐭥** در شماره ۱۱۹ جزو خرده‌سفال‌های اطراف ورامین آمده‌اند (de Menasce Ibid.). به همین اعتبار در این کتیبه واژه بعد از **𐭠𐭣𐭥** را که به شکل **𐭠𐭣𐭥** آمده است، می‌توان شیوه شکسته کلمه **𐭠𐭣𐭥** یعنی "ohrmazd" به معنی "هرمزد یا هرمزد" خواند.

در مورد اعداد موجود روی کتیبه هگمتانه نخست بهتر است به حرف‌نویسی و قرائت پاپيروس‌های به‌دست آمده از مصر که به قرن ششم و هفتم میلادی یعنی زمان سلطنت خسرو دوم، خسروپرویز (۶۲۸-۵۹۰ ب.م) مربوط می‌شوند و توسط ا. هَنسن (Hansen, 1938) قرائت و منتشر شده است، اشاره‌ای کوتاه داشته باشیم. روی این پاپيروس‌ها که فهرست اقلام گوناگون می‌باشد شمارش اعداد با معدود آن‌ها به همراه اسامی خاص نوشته شده است که با عبارت سلام و درود به حکمرانان محلی ارسال شده است. اعداد ۱ تا ۹ در پاپيروس‌ها به شیوه **𐭠**، **𐭡**، **𐭢**، **𐭣**، **𐭤**، **𐭥**، **𐭦**، **𐭧**، **𐭨** و عدد ۱۰ به صورت‌های **𐭠𐭡** و عدد ۲۰ به شکل **𐭠𐭡𐭡** یا **𐭠𐭡𐭡** نوشته شده است. با این اشاره می‌توان در سطر دوم این کتیبه پس از عبارت "روز هرمزد" عدد ۷ یا ۸ را که ظاهراً باید رقم و عدد شیئی‌ای باشد که به علت شکستگی سفال مشخص نیست استنباط نمود.

سطر سوم: این سطر از دو واژه و یک واو عطف و دو رقم تشکیل شده است که به دو معنا می‌شود آن را قرائت کرد: نخست اینکه اولین واژه را به صورت **𐭠𐭣𐭥** دید و آن را "ārd" "آرد" خواند و عدد آن را که به شکل **𐭠** آمده است صورت ناقص عدد ۲۰ یعنی **𐭠** فرض کرد. و یا آن را "arzan" بخوانیم. صورت **ud** همان "واو" عطف است و واژه بعد یعنی **𐭠𐭣𐭥** می‌تواند صورت شکسته واژه پهلوی **𐭠𐭣𐭥** یعنی "HMR" به معنی "می" باشد و عدد آن را که چنین **𐭠** نوشته شده است ۱۰ بخوانیم.

سطر چهارم: این سطر در نظر نخست واضح به نظر نمی‌آید. آنچه که می‌شود در قرائت این سطر پیشنهاد نمود، هزوارش دو واژه و یک رقم است. واژه نخست به صورت **𐭠𐭣𐭥** هزوارش "H^g" یعنی "گندم"

"gandum" و کلمه بعد به شکل **گندم** هزارش کلمه "مرد" یعنی "GBR" "mard" است. در آخر سطر چهارم شکل **۱۰** عدد ۱۰ است که شمارش واژه "مرد" و "گندم" می‌باشد.

(عکس شماره ۲) CT-162

(عکس شماره ۳) CT-40

(عکس شماره ۴) CT-123

۳- نتیجه

آنچه که می‌توان در این مرحله از مطالعه روی خرده‌سفال‌های کتیبه‌دار خط پهلوی از سفال‌های دژ مهرداد کرد دوره اشکانیان (استراکاهای نسا قرن اول قبل از میلاد) گرفته تا خرده‌سفال‌های کتیبه‌دار مربوط به اواخر دوره ساسانی و اوایل اسلام (قرون ۷ و ۸ میلادی) مثل خرده‌سفال‌های اطراف ورامین و چال‌طرخان ری، شوش، قصر ابونصر شیراز، نیشابور و خود خرده‌سفال هگمتانه استنتاج نمود این است که: اولاً سفال‌های شهر نسا هرکدام قطعه‌ای از یک ظرف سالم هستند که مشخصات کلی محتوی ظرف و اطلاعات دیگر از جمله نام باغ انگور (تاکستان)، محل آن، تاریخ تحویل شراب یا سرکه و مقدار آن، نام شخص آورنده و غیره بر روی آن‌ها ذکر شده است، در صورتی که خرده‌سفال‌های کتیبه‌دار اطراف ورامین، چال‌طرخان، و سفال‌های مشابه مثل همین سفال مورد بحث هگمتانه به همین صورت شکسته خود به‌عنوان حواله و یادداشت برای نوشتن مورد استفاده قرار گرفته‌اند و نوشته‌ها ارتباطی با محتوی ظرف ندارند. این امر را علاوه بر مضمون نوشته‌ها، جهت خطوط روی خرده‌سفال‌ها اثبات می‌کند. به این صورت که هر سطح یا جهت که برای نویسنده سفال آسان‌تر بوده بدون در نظر گرفتن سمت بالا یا پایین ظرف در همان سطح یا جهت نوشته شده است. دوم اینکه موضوع سفال‌های شهر نسا تحویل سرکه و شراب است، در صورتی که موضوع خرده‌سفال‌های اطراف ورامین، چال‌طرخان و سفال هگمتانه اقلام مختلف مزروعی و غیره از جمله آرد، گندم، جو، و سایر اشیاء می‌باشد که به‌عنوان حواله یا رسید به اشخاص داده می‌شد. شاید خطوط باطله‌ای که روی بسیاری از خرده‌سفال‌های اطراف ورامین کشیده شده است نشانه‌ای از اصلاح و یا تسویه حساب‌های اقلام نوشته شده روی خرده‌سفال‌ها باشد.

تشکر و قدردانی

از جناب آقای دکتر محمد رحیم صراف به دلیل در اختیار گذاشتن خرده‌سفال هگمتانه کمال تشکر را دارم. همچنین از جناب آقای عبدالله قوچانی به خاطر همکاری بسیار صمیمانه در قرائت سفال‌نوشته‌های خط عربی سپاسگزارم.

منابع

- اورانسکی، آی.ام. (۱۳۵۸)، *فقه اللغة ایرانی، ترجمه کریم کشاورز، تهران، انتشارات پیام.*
- بشاش کنزق، رسول (۱۳۸۳)، *خرده‌سفال‌های کتیبه‌دار "تپه میل ورامین" تهران، نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی، شماره ۶ ضمیمه بهار.*
- بهار، مهرداد (۱۳۴۵) *واژه‌نامه بندهش، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.*
- مشکور، محمدجواد (۱۳۴۶)، *فرهنگ هزوارش‌های پهلوی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.*

Deborah Thompson (1976), *Stucco from Chal-Tarkhan Eshqabad Near Rayy*, colt Archaeological Institute Publications Aris & Phillips LTD, Warminster, Wiltshire, England.

Diakonoff, I. M. and Livshits. V. A. (1957) *Parthian Economic Documents from Nisa Texts* pp.1-80, London.

Frye, R.N. (1973), *Sassanian Remains from Qasr-Abue-Nasr, Seals Sealing and Coins* Harward University Press, Cambridge Massachusetts, Appendix A.

Hansen O. (1938) *Die Mittelpersischen Papyri der Papyrussammlung der Staatlichen Museen zu Berlin* Taf. 24.

Mackenzie, D.N.(1971) *A Concise Pahlavi Dictionary*, London University Press.

de Menasce J.P. (1957).*Corpus Inscriptionum Iranicarum Part III Pahlavi Inscription* Vols. IV,V, Ostraca & Papyri London.

Weber D. (1992).*Ostraca Papyri und Pergamente Text Band C.I.I Part III Pahlavi* Inscription Vol. iv-v, Texts I, London.